

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 347.44

І.І. Світлак
*завідувач кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету,
кандидат юридичних наук, доцент*

Модерні підходи до підготовки кадрів у правничій сфері

У статті представлений огляд генези, етапів розвитку та сучасного стану нормативно-правової бази, яка регламентує становлення вітчизняної вищої юридичної освіти. Проаналізовано науково-теоретичні та прогностичні погляди провідних фахівців із зазначеної проблематики, а також сформульовано пропозиції щодо поліпшення якості вищої юридичної освіти.

Ключові слова: вища юридична освіта, правнича школа, стандарти правничої професії, модель юридичної освіти, підготовка кваліфікованих юристів, загальні та спеціальні компетентності юриста.

И.И. Светлак
*заведующий кафедры правового регулирования экономики
и правоведения Винницкого учебно-научного института экономики
Тернопольского национального экономического университета,
кандидат юридических наук, доцент*

Модерные подходы к подготовке кадров в юридической сфере

В статье представлен обзор генезиса, этапов развития и современного состояния нормативно-правовой базы, регламентирующей становление отечественного высшего юридического образования. Проанализированы научно-теоретические и прогностические взгляды ведущих специалистов по данной проблематике, а также сформулированы предложения по улучшению качества высшего юридического образования.

Ключевые слова: высшее юридическое образование, юридическая школа, стандарты юридической профессии, модель юридического образования, подготовка квалифицированных юристов, общие и специальные компетентности юриста.

I. Svitlak

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Head of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

Modern approaches to training of personnel in the law field

The article presents an overview of the genesis, stages of development and the current state of the normative-legal framework governing the formation of a national higher legal education; analyzes the scientific-theoretical and prognostic views of the leading experts on the above-mentioned problems, as well formulates the proposals on improving the quality of higher legal education.

Key words: *higher legal education, law school, standards of the legal profession, model of legal education, training of qualified lawyers, general and special competence of a lawyer.*

Постановка проблеми

Юридична професія є однією з найпрестижніших і вже багато років поспіль не втрачає своєї актуальності. За результатами опитування, проведеного Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна, до трійки найбільш престижних професій входять професія IT-спеціаліста; посада керівника або директора; треті в трійці лідерів є юристи (адвокати, прокурори та інші представники юридичної професії) [1]. Разом з тим, загальний імідж правничої професії та авторитет фаху юриста останнім часом підірвано практично в усіх сферах професійної діяльності (робота органів суду, прокуратури, поліції, нотаріату тощо), що свідчать про нагальну потребу реформування підготовки правників в українських вищих школах та формування новітніх підходів до підготовки кадрів у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення вітчизняних юридичних шкіл, стандарти доступу до правничої професії, реформа вищої юридичної освіти в Україні були об'єктом наукових досліджень як вітчизняних правників, освітян, психологів, експертів Координатора проектів ОБСЄ в Україні та ін. Серед них заслуговують на увагу дослідження провідних науковців, представни-

ків вищої юридичної освіти: А. Васильєва, С. Гусарева, Р. Гурак, О. Підцерковного, П. Рекотова, Л. Стецюк, В. Сущенко, В. Тація та ін. Незважаючи на значний внесок провідних учених у розробку проблематики, дослідження змісту та особливостей правничої професії на сучасному етапі потребує більш ґрунтовного висвітлення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема вдосконалення вищої юридичної освіти та приведення її у відповідність до європейських стандартів не є новою, але прийняті в останні роки нормативно-правові акти, а також запропоновані до обговорення законопроекти є доволі суперечливими та неоднозначними. З огляду на це, є потреба дослідження тенденцій розвитку нормативно-правового регулювання вищої юридичної освіти, адже саме належна нормативна регламентація професійної діяльності юристів, а також процедури допуску до професії може стати гарантією досягнення цими правничими інститутами своїх фундаментальних завдань - формування правової держави та громадянського суспільства.

Формулювання цілей статті

На підставі системного аналізу нормативно-правового регулювання та науково-теоретичних досліджень стану вищої юридичної освіти України з'ясувати актуальні

проблеми подальшого розвитку вітчизняної вищої юридичної освіти; визначити основні фактори, що здійснюватимуть вплив на правничу професію в умовах появи глобальних інноваційних продуктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Процес розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні є складним і тривалим. На сучасні державотворчі процеси негативно впливає низка політичних, економічних та соціальних явищ, які спостерігаються в країні протягом останніх років. Особливо руйнівними подіями, що вплинули на розвиток правової держави та громадянського суспільства, стали події «Євромайдану», окупація Криму, воєнні події на сході країни. Крім цього, несприятливим чинником для формування громадянського суспільства та правової держави є корупція, поширення якої вплинуло на розбалансованість у структурі державних органів (особливо – судових та правоохоронних) і розповсюдження інших негативних явищ у суспільстві.

З огляду на вищевикладені чинники, саме на представників юридичної професії покладена відповідальна місія у розбудові правової держави та формуванні інститутів громадянського суспільства, забезпеченні прав і законних інтересів громадян, підвищенні їх правової свідомості й правової культури, забезпеченні громадського правопорядку тощо. Безсумнівно, що ефективність діяльності представників правничої професії у будь-якій сфері (державна служба, судові та правоохоронні органи, органи прокуратури, юстиції, нотаріату, адвокатури, пенітенціарної служби та ін.) безпосередньо залежить від якості фахової освіти. Тому сьогодні надзвичайно гостро постає питання реформування юридичної освіти та посилення її якості, що, в свою чергу, сприятиме реальному забезпеченню принципу верховенства права, який сформульований у ст. 8 Конституції України [2]. Даний принцип є базовим і охоплює весь порядок створення та функціонування механізму держави з

метою ефективної правової діяльності у правотворчій, правозастосовчій та правоохоронній сферах. Мова йде про підпорядкування самої держави праву, що простежується у практичній діяльності всіх державних органів.

Про необхідність реформування вищої юридичної освіти України йдеться у спільному аналітичному дослідженні за результатами освітніх вимірювань, підготовленому спільно МОН України та МГО «Універсальна екзаменаційна мережа» (UENet) [3]. Реформування юридичної освіти в Україні є однією з передумов сталості реформ не лише у сфері правосуддя, але й у більш глобальному державному вимірі. Правнича професія – це професія підвищеної суспільної довіри, яка вимагає належної підготовки студентів, формування якісних знань, цінностей, розвинутих практичних навичок. Для сталості реформ потрібне розуміння, що верховенство права – це більше, ніж правова доктрина. Це дуже практичний набір принципів, які є основою справедливого суспільства та повинні бути основою організації держави [3, с. 9].

Проблема вдосконалення вищої юридичної освіти та приведення її у відповідність до європейських стандартів не є новою. Одним із шляхів розв'язання проблеми є її ефективна нормативна регламентація. Останнім часом прийняті відповідні нормативно-правові акти, а також запропоновані до обговорення відповідні проекти. Про підвищення професійного рівня представників юридичних інституцій України, що функціонують для захисту прав, свобод та законних інтересів громадян, юридичних осіб, інтересів держави йдеться в схваленій Президентом України Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки [4]. Стратегія передбачає оновлення законодавства, спрямованого на відновлення довіри до судової влади та суміжних правових інститутів і комплексну розбудову інституційних спроможностей відповідних правових інститутів. У цьому контексті саме поси-

лення якості юридичної освіти та, як наслідок, ефективності діяльності правників може сприяти відновленню довіри до них та утвердженню їх як еліти в українському суспільстві, а також може стати одним із факторів підвищення рівня верховенства права в Україні.

Основні організаційно-правові засади функціонування системи вищої освіти, в тому числі юридичної, з урахуванням процесів європейської інтеграції та розвитку єдиного європейського простору вищої освіти встановлює Закон України «Про вищу освіту» [5]. Загальна модернізація вищої освіти України передбачає не тільки нарощення потенціалу вищої юридичної освіти, але й усунення причин, які уповільнюють її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки.

У рамках реформування системи вищої освіти та комплексного оновлення законодавства у цій сфері сьогодні широко як у професійних колах, так і серед громадськості обговорюються Проекти Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» та Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії (далі - Концепція) [6; 7].

Аналіз змісту вищеназваних проектів нормативно-правових актів дає підстави визначити основні шляхи подальшого розвитку правничої освіти в Україні:

- утвердження розуміння фаху правника як професії, спрямованої на захист прав і свобод особи;
- визначення стандарту правничої освіти як необхідного обсягу знань про доктрини, принципи та інститути, а також необхідного обсягу юридичних навичок, обізнаності щодо питань етики та прав людини, якими повинен оволодіти студент;
- гарантування якості правничої освіти;
- гарантування незалежного та прозорого механізму доступу до правничої професії;
- гарантування якості юридичної науки;

- розвиток фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії вищих правничих шкіл та університетів загалом.

Окрім того, проект Концепції передбачає запровадження єдиного кваліфікаційного іспиту для всіх здобувачів юридичної освіти, запровадження новітніх методик викладання, акцентує важливість практичної підготовки студента, надає перелік основних компетентностей, якими повинні володіти юристи.

Положення вищеназваних проектів нормативно-правових актів юридичною спільнотою сприймаються неоднозначно. Насамперед дискусійною є норма, відповідно до якої правничими професіями визнаються лише адвокат, нотаріус, суддя та прокурор, а до «діяльності у сфері права» віднесено викладацьку роботу, роботу в структурі Мін'юсту, роботу на посадах помічників адвоката, судді, нотаріуса та ін. Нелогічність та дискримінаційність окремих положень проектів дає підстави прогнозувати, що якщо дані нормативно-правові акти і будуть прийняті, то з відповідними змінами та доповненнями.

Динамічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві диктують певні виклики для фахівців у правничій сфері, тому спробуємо сформулювати основні чинники, що впливатимуть на юридичну професію найближчим часом, і яким вимогам повинен відповідати сучасний професійний юрист.

У доповіді, підготовленій асоціацією англійських адвокатів «The Law Society» з питань майбутнього юридичної професії визначені 5 основних факторів, що здійснюватимуть вплив на юридичну професію у 2020 році, зокрема це:

- світове та національне бізнес-середовище, глобалізація;
- спосіб придбання клієнтами юридичних послуг;
- технічний прогрес та інновації, що будуть використовуватися ринком;
- нові гравці на ринку та нові види конкуренції;
- політичні рішення і програми, що регулюють рівень доступу до правосуддя.

Подібні виклики сучасного суспільства явно перебувають у певному дисонансі з реальним станом та перспективами розвитку національного ринку юридичних послуг, а також із якістю підготовки кадрів у правничій сфері. В аналітичному звіті за результатами проекту «Залучення громадськості до формування рамки кваліфікацій правничої професії шляхом проведення аналізу обсягу знань, переліку навичок вмінь, якими має володіти випускник юридичного вищого навчального закладу, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці» визначені головні недоліки існуючої системи юридичної освіти:

- випускники мають проблеми з розумінням професійних цінностей;
- невміння випускників застосовувати на практиці набуті теоретичні знання;
- брак у них практичних вмінь і навичок [8, с. 6].

Одним з ключових кроків до покращення та реформування юридичної освіти в Україні стало запровадження МОН України, починаючи з 2017 року, зовнішнього незалежного оцінювання, після успішного складання якого можливо продовжити навчання у магістратурі за спеціальністю «Право».

За результатами єдиного фахового вступного випробування 2017 року з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу на навчання для здобуття ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 081 «Право» МОН України було проведено аналітичне дослідження та сформульовані висновки щодо дипломів, ринкової і державної регуляції юридичної освіти:

- Справжня цінність диплома про вищу юридичну освіту в Україні девальвована наявністю на ринку праці великої кількості дипломованих фахівців, що мають дуже низьку кваліфікацію, і яких не можна розрізнити за дипломом. Роботодавець не може орієнтуватися на наявність диплома державного зразка як підтвердження наявності мінімального рівня компетенцій. Так само, роботодавець не може повністю

покладатися на факт диплома з поважної правничої школи, оскільки занадто різним є рівень випускників, які навчалися за кошти бюджету, і випускників, які навчалися за кошти фізичних і юридичних осіб.

- Державна регуляція має гарантувати наявність у власника диплома державного зразка певного рівня компетенцій, що є необхідним (але не обов'язково достатнім) для виконання особою функцій, щодо яких у законодавстві й підзаконній нормативній документації висувається вимога наявності диплома про вищу юридичну освіту. Проте, мінімальні вимоги до реальних знань і компетенцій власника диплома державного зразка не стандартизовано і не забезпечено механізмами уніфікованого контролю рівня випускників. Лише такі механізми можуть гарантувати спільну для всіх правничих шкіл мінімальну планку для тих, кому надається диплом державного зразка.

- В Україні також не працює ефективна ринкова регуляція щодо використання дипломів правників. У цій царині ключовою має бути боротьба правничої школи за свою репутацію і престиж. В інтересах роботодавця престиж і репутація правничої школи мають триматися насамперед на визнаній ринком гарантовано високої нижньої межі кваліфікації випускників цієї школи. Це можливо лише за умови, якщо провідні правничі школи використовують свій стандарт гарантованих (мінімальних) вимог до випускників як ефективний елемент конкуренції. Вимоги до рівня компетенцій тих, кому правнича школа надає свій диплом, не є інструментом конкуренції. В абсолютній більшості випадків планка гарантованого репутацією школи мінімального рівня випускника взагалі не є інструментом системи управління престижем чи маркетингу правничої школи.

- Необхідне послідовне формування державними органами передумов становлення здорових інструментів ринкової конкуренції правничих шкіл. Підтримуватися мають інструменти конкуренції, в яких зацікавлені насамперед роботодавці

(включно з державою, котра «наймає» на роботу суддів і прокурорів) [3, с. 71].

Отож, без кардинальних змін у національній системі підготовки фахівців юридичної сфери в умовах появи глобальних інноваційних продуктів неможливо. Хоча класична юриспруденція є консервативною галуззю, вважається, що перелік необхідних профільних компетенцій, юридичних дисциплін та предметів прикладного характеру, які будуть формувати у студентів практичні вміння і навички, а також допоможуть їм оволодіти системою професійних цінностей, радикально не зміниться.

Загальні компетентності охоплюють сприйняття світоглядних та морально-етичних цінностей, широку соціально-гуманітарну ерудованість і усвідомлення мультикультурного розмаїття сучасного життя, зокрема:

- здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення, до творчого мислення і генерування нових ідей, до аналізу й синтезу;

- уміння планувати, організовувати і контролювати свою діяльність;

- знання і розуміння природи етичних стандартів, у тому числі етичних стандартів правничої професії та здатність діяти на їх основі;

- знання державної мови та однієї з офіційних мов Ради Європи на рівні, що забезпечує можливість як усного, так і письмового їх застосування, у тому числі у професійній сфері;

- уміння грамотно і точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати;

- навички збору і аналізу інформації;

- уміння працювати самостійно, працювати у команді колег за фахом, а також із залученням експертів з інших галузей знань;

- здатність приймати неупереджені і мотивовані рішення;

- здатність визначати інтереси і мотиви поведінки інших осіб;

- уміння примирювати сторони з протилежними інтересами;

- здатність вчитися;

- прагнення до утвердження академічної доброчесності [7].

- знання основ теорії та філософії права, структури та стандартів правничої професії й її ролі у суспільстві;

- знання міжнародних стандартів прав людини, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також прецедентної практики Європейського суду з прав людини;

- знання основ міжнародного публічного права;

- знання основ права Ради Європи та права Європейського Союзу;

- знання засад, принципів та інститутів конституційного права, адміністративного права, адміністративного процесуального права, цивільного права і цивільного процесуального права, кримінального права та кримінального процесуального права;

- навички збору інформації, аналізу юридичної проблеми, побудови юридичної аргументації;

- навички складання проектів юридичних документів;

- навички консультування з юридичних питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних та конфіденційної інформації [7].

Отож, щоб не залишитися без роботи в майбутньому та бути конкурентоспроможними, сучасний юрист повинен бути наділений вищезначеними компетенціями. Постає риторичне запитання, а чи буде цих компетенцій, запропонованих у Концепції, достатньо? Сформульований МОН України перелік компетенцій, на наш погляд, не враховує трансформаційних процесів, які відбувається у всьому світі на ринку юридичних послуг. На розвиток юридичної професії впливають глобалізаційні процеси та різноманітні інформаційні технології, інновації на кшталт технологізації юридичних послуг, автоматизації юридичного ринку (мобільні додатки для юристів, онлайн-конструктори договорів,

аналітичні онлайн-платформи, смарт-офіси юридичних фірм тощо).

Наразі на практиці фактично маємо ситуацію, коли знань законів та вміння їх застосовувати, володіння іноземними мовами, стажування тощо вже не достатньо. Від сучасного юриста вимагають не просто знань у певній юридичній галузі, але і конкретних особистісних якостей (командна робота, відповідальність, ділова комунікація, менеджмент, аналітичне та критичне мислення, вміння генерувати рішення проблем).

З огляду на такі виклики сучасності щодо професійної компетенції кадрів у правничій сфері, цілком зрозуміло, що повинна доктринально змінитися підготовка майбутніх юристів. Мають принципово і ґрунтовно стати іншими підходи до підготовки юристів та запроваджуватися новітні методики викладання у правничій школі.

Пошук новітніх підходів до підготовки кадрів у сфері юриспруденції передбачає впровадження інноваційних форм і методик викладання правових наук. Для набуття студентами правничих аналітичних навичок необхідним є впровадження мережевих освітніх технологій та елементів різних інтерактивних методик навчання (постановка навчальних цілей, робота в малих групах з використанням кейсів, юридична клініка, лабораторія, імітація судового процесу, обговорення практичних аспектів застосування набутих знань під час навчання тощо). Зокрема, навчальні заняття з професійно-орієнтованих дисциплін освітньої програми підготовки правника повинні включати розв'язання практичних завдань, розгляд судової практики, підготовку письмових робіт (зокрема, процесуальних документів).

Щоб підготувати випускників юридичного факультету до такого рівня, щоб вони без будь-яких додаткових стажувань, практики могли відразу після отримання диплома ефективно виконувати професійні обов'язки (вирішувати складні практичні завдання, представляти інтереси клієнта у суді тощо), стандарт правничої освіти

повинен охоплювати необхідний перелік навичок і компетентностей правничого дослідження, аналізу та письма як однієї з фундаментальних складових фаху правника. У правничій школі слід запровадити окрему дисципліну для опанування студентами навичок правничого дослідження, аналізу та письма, а також підвищити роль письмових робіт під час викладання та оцінювання фундаментальних правничих дисциплін. Також як окремий фактор у сучасному середовищі варто виділити необхідність для юристів безперервно самовдосконалюватися та якісно підвищувати рівень самоосвіти.

Сучасні умови диктують нові вимоги і підходи до кадрового забезпечення окремих правничих сфер. Відповідно, особливого значення набуває регламентація процедури допуску до професійної діяльності таких юридичних професій, як суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, що обумовлено важливістю даних інститутів у захисті прав та інтересів громадян. Доступ до здійснення таких видів юридичної діяльності не повинен передбачати, що будь-яка особа, не докладаючи особливих зусиль, може займатися такою діяльністю. Доступ до такої правничої діяльності передбачає особливі, але однакові, рівні, недискримінуючі вимоги до осіб, що мають намір стати суддею, прокурором, нотаріусом, адвокатом. Такі вимоги повинні, з одного боку, забезпечувати необхідні умови для гарантування досягнення цими правничими інститутами своїх завдань, з іншого – сприяти утвердженню суверенітету України, формуванню правової держави та громадянського суспільства.

Висновки

З огляду на остаточну невирішеність досліджуваної проблеми особливого значення набуває належна нормативна регламентація професійної діяльності юристів, а також процедури допуску до професій (суддя, прокурор, нотаріус, адвокат тощо), де першою обов'язковою кваліфікаційною умовою допуску до професії є вища юридична освіта.

Для інтеграції вищої юридичної освіти у європейський і світовий освітній простір повинні бути визначені цілеспрямовані, науково обґрунтовані методологічні основи розвитку національної юридичної освіти.

Таким чином, лише належне володіння загальними та спеціальними компетентностями, які ідентифікуються з пізнавальними, комунікативними, методологічними та технологічними вміннями студентів сприятиме формуванню високопрофесійного фахівця в галузі права та стане гарантією успіху для майбутніх юристів. Забезпечити якісну правничу освіту, якісне й прозоре оцінювання рівня академічних і професійних кваліфікацій випускників вищих юридичних навчальних закладів можливо шляхом вироблення рамки кваліфікацій правничої професії, стандартів правничої професії за основними напрям-

ками діяльності, а також національного стандарту юридичної освіти задля її наближення до сучасних потреб ринку праці.

На думку автора, щоб надавати справді якісні послуги та залишатися конкурентоздатним на сучасному ринку, лише якісної вищої юридичної освіти недостатньо. Сучасний юрист повинен не лише старанно виконувати поставлені перед ним завдання, а й розвивати комплексний підхід, метою якого є, крім іншого, прогнозування ситуацій та розвитку подій. Тобто в майбутньому юрист залишить за собою роль аналітика та посередника у переговорах, якого не зможуть повністю замінити електронні системи та найновітніші технологічні розробки.

Вважаємо, що подальше науково-теоретичного дослідження трансформаційних процесів у системі вищої юридичної освіти матиме теоретичне та прикладне значення.

Література

1. Офіційний веб-сайт HeadHunter Україна. URL: https://vinnitsa.hh.ua/?gclid=Cj0KCQiA8f_eBRDcARIsAEKwRGcn6ka-WE9_bTyB1Hb6nI9TpOFledp85kZGvdX2w5o0k1hdALdEh_TowaA19cEAL_w_wcB.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
3. Стан юридичної освіти в Україні. Аналітичне дослідження за результатами освітніх вимірювань. Київ: Ваїте, 2018. 168 с.
4. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: затв. Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
6. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: Проект Закону від 28.09.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613.
7. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії: Проект МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.
8. Аналітичний звіт за результатами проекту «Залучення громадськості до формування рамки кваліфікацій правничої професії шляхом проведення аналізу обсягу знань, переліку навичок і вмінь, якими має володіти випускник юридичного вищого навчального закладу, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці» / Козьяков С. Ю., Лилик І. В., Пирогова Д. І., Красновський О. В. Київ: ВГО «Українська Асоціація Маркетингу», 2015. 131 с.